

Αναστασία Θ. Γεωργιάδη

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ των ΛΑΓΚΑΛΙΝΩΝ ΜΑΣΤΟΡΩΝ
στη ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ του 19^{ου} ΑΙΩΝΑ**

ΛΑΓΚΑΛΙΑ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2018

Στα πλαίσια της προσπάθειας που γίνεται τα τελευταία χρόνια από την κίνηση πολιτών «τα Άνθη της Πέτρας» για την συνολική καταγραφή του έργου των Λαγκαδινών μαστόρων βρίσκεται σε εξέλιξη η μελέτη και ανάδειξη της δράσης τους και ως ναοδόμων. Η ανέγερση μεγάλων ναών, όπως και ορισμένων ακόμα μεγάλων δημόσιων κτηρίων καθώς και γεφυριών, ιδιαίτερα προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν την κορύφωση του έργου τους. Πρόκειται για κατασκευές μεγάλων τεχνικών απαιτήσεων και κλίμακας σε σχέση με το παραδοσιακό πλαίσιο στο οποίο ούτως ή άλλως εντάσσεται η δράση τους. Ιδιαίτερα το έργο τους ως ναοδόμων εγγράφεται στη γενικότερη ανάπτυξη της νεοελληνικής ναοδομίας σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όχι μόνο στα αστικά αλλά και στα μικρά ημιαστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου. Η εργασία που ακολουθεί, αποτελεί συνοπτική παρουσίαση όσων έχουν έως τώρα καταγραφεί και διερευνηθεί σχετικά με την συμβολή τους στην ανάπτυξη της ναοδομίας της περιόδου αυτής.

Μεγάλο τμήμα όσων θα αναφερθούν αποτελούν ερευνητική προσπάθεια των μελών αλλά και των απλών υποστηρικτών της κίνησης των Ανθών της Πέτρας, πολλά δε από αυτά βρίσκονται δημοσιευμένα στην ιστοσελίδα της¹. Πληροφορίες αντλήθηκαν επίσης από τις εργασίες του ερευνητή Χρήστου Κωνσταντινόπουλου για τα συνεργεία μαστόρων της Πελοποννήσου, ενώ όσον αφορά την ναοδομία του 19^{ου} αιώνα, στο σύνολο του τότε ελεύθερου ελληνικού κράτους και κυρίως στην Πελοπόννησο, πολύτιμο είναι το σχετικό έργο του αρχιτέκτονα Γρηγόρη Πουλημένου.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι η ερευνητική αυτή προσπάθεια τελεί υπό την συνεχή καθοδήγησή του επικεφαλής της επιστημονικής ομάδας των Ανθών της

¹<http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis>

Πέτρας, καθηγητή Αργύρη Πετρονάτη και βασίζεται στις μακροχρόνιες έρευνές του σχετικά με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τα παραδοσιακά συνεργεία μαστόρων της Αρκαδίας, αλλά και του συνόλου του ελλαδικού χώρου, καθώς και της ευρύτερης περιοχής της Βαλκανικής και της νοτιοανατολικής Μεσογείου.

Η εργασία περιλαμβάνει τα εξής μέρη:

1. Ιστορικό πλαίσιο
2. Ο 18^{ος} αιώνας
3. Ο 19^{ος} αιώνας
4. Η περίπτωση της Ηλείας
5. Τα γενικά χαρακτηριστικά Λαγκαδινής ναοδομίας

1. Ιστορικό πλαίσιο

Η ιστορία των Λαγκαδίων και των μαστόρων τους έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων². Συνοψίζοντας τις συζητήσεις αυτές μπορούμε να πούμε ότι σύμφωνα με την μέχρι σήμερα έρευνα τα Λαγκάδια, ως οικισμός, υπήρχαν ήδη από τον 16^ο αιώνα, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία κορυφώνεται ο εποικισμός των ορεινών περιοχών του Ελλαδικού χώρου. Η μετακίνηση προς αυτές τις περιοχές, μεγάλου τμήματος ελληνικών πληθυσμών αποτελεί αντίδραση στην εγκατάσταση των Οθωμανών στα πεδινά και στις επακόλουθες δύσκολες συνθήκες που επικράτησαν³. Ο σημερινός οικισμός πιθανόν δημιουργήθηκε με την συνένωση προγενέστερων μικρών αγροτικών οικιστικών πυρήνων, όπως για παράδειγμα η

² Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, σ.21,22

³ Μοσκόφ, Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909)-Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσ/νίκη 1972, σ.75

Βακαλόπουλος, Α.Ε., *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ.Β1, Θεσ /νίκη 1984, σ.61

Πατρώνης ,Β., *Ελληνική Οικονομική ιστορία-Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος(18^{ος}-20^{ος} αι.)*, ΣΕΑΒ 2015, σ.15

Ντραϊνα κατάλοιπα της οποίας διατηρούνται μέχρι σήμερα. Η πρώτη γραπτή αναφορά στα Λαγκάδια συναντάται σε Οθωμανικό κατάστιχο του 1570 όπου καταγράφεται η ύπαρξη 46 οικογενειών.

Εικ.1. Γενική άποψη των Λαγκαδίων

Την εποχή αυτή οι κάτοικοι υποθέτουμε ότι προσπαθούσαν να επιβιώσουν ασχολούμενοι με δραστηριότητες κατάλληλες για τον ορεινό τόπο τους, όπως κυρίως την υλοτομία. Η συστηματική παρουσία και οργανωμένη δράση τους ως οικοδόμων και μαστόρων της πέτρας φαίνεται ότι θα καθυστερήσει αρκετά ακόμα καθώς οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για αυτούς ανάγονται στο τέλος του 18^{ου} αιώνα⁴. Ωστόσο στην επόμενη, προεπαναστατική περίοδο, της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα έχουμε τεκμήρια για την ανέγερση σχετικά μεγάλων ναών από Λαγκαδινούς μαστόρους αλλά και την εμπλοκή τους σε αντίστοιχα μεγάλα έργα του Οθωμανικού

⁴ Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.19

κράτους. Η παρουσία τους και το ναοδομικό τους έργο εντείνεται στην μεταβατική δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1833) καθώς και στην ακόλουθη Οθωνική περίοδο. Η κυρίως όμως δράση τους εντοπίζεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και την περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου του Α, κατά την οποία φαίνεται ότι πρωταγωνιστούσαν πλέον ως οικοδόμοι, καθώς αποτελούσαν την σημαντικότερη ομάδα μαστόρων που δρούσε στον σύνολο του αγροτικού χώρου και στα μικρά και μεσαία ημιαστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Την περίοδο αυτή απασχολήθηκαν σε σημαντικά έργα υποδομής, δημοσίων κτηρίων και ναοδομίας στις περιοχές αυτές.

2. Ο 18^{ος} αιώνας

Θα επιχειρηθεί σύντομη αναφορά στις συνθήκες που επικράτησαν στον 18^ο αιώνα, τον τελευταίο της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, ώστε να γίνουν κατανοητές οι εξελίξεις του επόμενου 19^{ου}, κατά την διάρκειά του οποίου, κυρίως, αναπτύχθηκε η δράση των Λαγκαδινών μαστόρων.

2.1 Τον 18^ο αιώνα καταγράφονται τάσεις αναγέννησης και οικονομικής ανάπτυξης του ελληνισμού στο σύνολο του Οθωμανοκρατούμενου χώρου με διαφορετική μορφή και μέγεθος ανάλογα τα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής και τοπικής κοινωνίας. Οι προηγούμενες ισορροπίες και η κατανομή του πληθυσμού ανατρέπονται με την δυναμική είσοδο του ελληνικού-χριστιανικού στοιχείου στις πόλεις, από τη μια, και την τροφοδότηση της υπαίθρου με μουσουλμάνους, από την άλλη⁵.

Στα πλαίσια αυτά στον Μωριά, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, μετά τον τουρκοβενετικό πόλεμο (1684-1699) και την 2^η ενετοκρατία (1697-1711), επικράτησαν, σε όλη την

⁵ Δημητρόπουλος, Δ., *Η κατάσταση των Ελλήνων. Β. Ο πληθυσμός*, στο Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 79

διάρκεια της 2^{ης} τουρκοκρατίας (1715-1821), συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης, (παρά την επαχθή φορολογία), οι οποίες δημιούργησαν αργότερα και τις προϋποθέσεις για την επανάσταση. Οι συνθήκες αυτές συντέλεσαν επιπλέον στην διαμόρφωση των πρώτων πυρήνων αστικής τάξης, μέσω ενός κύματος αστικοποίησης προς το τέλος του αιώνα, και στην παράλληλη εξαφάνιση της τάξης των μεγάλων γαιοκτημόνων αλλά και στην αντικατάστασή της από ένα είδος αγροτικής ολιγαρχίας προκρίτων. Ακολουθώντας την γενικότερη και εντυπωσιακή αύξηση του εξωτερικού εμπορίου στο σύνολο του ελλαδικού χώρου στη περίοδο 1750-1815, ο όγκος των εμπορικών ανταλλαγών στην Πελοπόννησο σχεδόν τριπλασιάστηκε. Παράλληλα, όπως και σε άλλες περιοχές, καταγράφεται ανοδική πορεία των ελληνικών πνευματικών δυνάμεων και σταδιακή εισαγωγή των αρχών του Διαφωτισμού και των δυτικών επιδράσεων. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Διαφωτισμός της Δύσης εισάγεται την Ελλάδα χωρίς ο Ελληνισμός να έχει θητεύσει στην ανάλογη παράδοση, με μοναδική ίσως εξαίρεση τα Επτάνησα. Το κέντρο βάρους της κοινωνικής ζωής παραμένει ο αγροτικός χώρος όπου προφανώς οι νέες τάσεις αφομοιώνονται σε μικρότερο βαθμό και με βραδύτερο ρυθμό.

2.2 Στον τομέα της ναοδομίας κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα παρατηρούνται αντίστοιχες τάσεις. Ήδη από τον 17^ο αιώνα διαπιστώνεται αποδέσμευση από την απλή μίμηση των βυζαντινών τρόπων δομής, που για δύο αιώνες μετά την Άλωση έδωσαν το πλαίσιο, την μορφή και το σχήμα ανάπτυξης της μεταβυζαντινής ναοδομίας, η οποία γνωρίζουμε ότι αποτέλεσε για τον ελληνισμό το μοναδικό πεδίο ανάπτυξης δημόσιας αρχιτεκτονικής. Ως μορφοπλαστικό και αρχιτεκτονικό φαινόμενο φαίνεται ότι η μεταβυζαντινή ναοδομία είχε διάρκεια μικρότερη από την συνολική περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας και αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ολοκληρώνεται στο τέλος του 17^{ου} αιώνα. Επίσης τον 17^ο αιώνα στις

ενετοκρατούμενες περιοχές, όπως την Κρήτη και τα Επτάνησα, διαδίδεται το πνεύμα των αναγεννησιακών ρευμάτων. Ωστόσο αν και από τον 18^ο αιώνα και μετά η ναοδομία στις περιοχές του μετέπειτα Ελλαδικού χώρου απομακρύνεται από τον βυζαντινό χαρακτήρα της, δεν αποποιείται τις αρχές της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής αλλά κινείται στα πλαίσια αυτού που θα ονομαστεί «*νεοελληνική παραδοσιακή ναοδομία*». Είναι προφανές ότι τα όρια ανάμεσα στις δύο αυτές τάσεις είναι δυσδιάκριτα. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η ιδιαίτερη εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου ναού. Ο τύπος αυτός υπήρξε πολύ χαρακτηριστικός για την βυζαντινή ναοδομία, ιδιαίτερα στον Μωριά όπου εμφανίζεται με μεγαλύτερο αριθμό περιπτώσεων από ότι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Πολλά μνημεία αυτού του παραδοσιακού τύπου κατασκευάστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα έως και το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας ωστόσο στην συντριπτική πλειοψηφία τους παρουσιάζουν νεωτερισμούς και τροποποιήσεις. Αυτές αφορούν κυρίως την επιμήκυνση του δυτικού σκέλους και γενικότερα του κατά μήκος άξονα, καθώς και ενοποίηση των επιμέρους τμημάτων της στέγης. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά οδηγούν τελικά σε ναούς που μοιάζουν να βρίσκονται τυπολογικά ανάμεσα στον παραδοσιακό σταυροειδή και τον νεωτερικό, για την εποχή, τύπο της τρίκλιτης βασιλικής. Παράλληλα στις νότιες περιοχές της Ελλάδας η ναοδομία αρχίζει από τον 18^ο αιώνα ένα διάλογο με τον Κλασικισμό και τα σύγχρονα αρχιτεκτονικά ρεύματα της Δύσης. Το μεσαιωνικό ύφος χάνεται, παραμένει όμως ο παραδοσιακός χαρακτήρας της κατασκευής καθώς οι νεωτερισμοί αφομοιώνονται σταδιακά στο πλούσιο υπόβαθρο της ορθόδοξης ναοδομίας.

2.3. Συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με την δράση Λαγκαδινών μαστόρων και πιθανώς ναοδόμων κατά τον 18^ο αιώνα δεν υπάρχουν. Γνωρίζουμε ότι στην Πελοπόννησο, τουλάχιστον στην αρχή της περιόδου, υπάρχει έλλειψη ντόπιων

οικοδόμων ικανών να ανταγωνιστούν τους Ηπειρώτες και τους Ρουμελιώτες, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε σημαντικά έργα, όπως οι Βενετσιάνικες οχυρώσεις στην Μεθώνη και την Κορώνη⁶. Για τους Ηπειρώτες ιδιαίτερα γνωρίζουμε ότι απασχολούνταν και σε έργα ναοδομίας, τουλάχιστον από το τέλος του 17^{ου} αιώνα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανέγερση του καθολικού της μονής Φιλοσόφου.⁷ Για αυτούς έχει διατυπωθεί η άποψη ότι έκτιζαν σε όλη την περιοχή της ΒΔ Πελοποννήσου και σε όλα τα αστικά της κέντρα⁸.

Εικ.2. Καθολικό Μονής Φιλοσόφου (<https://www.wikiloc.com>)

Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες σχετικά με Πελοποννήσιους μαστόρους ανήκουν στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και αφορούν σε Λαγκαδινούς και Καλαβρυτινούς⁹. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι είχαν αναπτυχθεί τοπικά οικοδομικά συνεργεία σε πολλές περιοχές

⁶ Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.17

⁷ Το ίδιο, σ.17

⁸ Το ίδιο, σ.19

⁹ Το ίδιο, σ.19

του Μωριά με σημαντικότερα αυτά των Καλαβρυτοχωρίων¹⁰, οι Κλουκινοχωρίτες και οι Αγιοβαρβαρίτες, καθώς και αυτά της ορεινής Κορινθίας¹¹. Σχετικά με τα Λαγκάδια, η αναφορά ενός σημαντικού, επώνυμου Λαγκαδινού πρωτομάστορα, του Αντώνη Ρηγόπουλου, στις αρχές του 19^{ου} αι, αποτελεί ένδειξη για την ανάπτυξη της τέχνης της πέτρας και στην περιοχή αυτή, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Ωστόσο η έλλειψη μέχρι σήμερα σχετικών τεκμηρίων μας οδηγεί προς το παρόν στο συμπέρασμα ότι στην φάση αυτή, οι περισσότεροι Λαγκαδινοί μάστορες απασχολούνταν κυρίως σε κατασκευές τοπικής εμβέλειας και σημασίας, δηλαδή σε κατοικίες ή σε μικρού μεγέθους ναούς, στα Λαγκάδια και στους κοντινούς οικισμούς.

3. Ο 19^{ος} αιώνας

Για την Ελλάδα ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε μία περίοδος ανακατατάξεων που οδήγησαν από την ανυποληψία του ελληνικού κόσμου, όπως αυτός υφίστατο σε όλη την φάση της Οθωμανικής κυριαρχίας, στην δημιουργία μίας νέας πραγματικότητας.

Οι ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στον ελλαδικό χώρο, η εξέλιξη της νεοελληνικής ναοδομίας και η αντίστοιχη ναοδομική παραγωγή των Λαγκαδινών στις διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, θα εξεταστούν επιμεριζόμενες σε τέσσερις υποπεριόδους του 19^{ου} αιώνα.

3.1 Προεπαναστατική περίοδος (1800-1821)

3.2 Μεταβατική περίοδος (1821-1832)

3.3 Οθωνική περίοδος (1833-1862)

3.4 Περίοδος Γεωργίου Α΄ (1863-1913)

¹⁰ Το ίδιο, σ.32

¹¹ Το ίδιο, σ.39

3.1 Προεπαναστατική περίοδος (1800-1821)

3.1.1 Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όπου το σύνολο του Ελλαδικού χώρου βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία, ίσχυαν με μεγαλύτερη ένταση όσα αναφέρθηκαν για τον 18^ο αιώνα. Σε κάποιο βαθμό εξακολουθούσαν ακόμα να υφίστανται διάφοροι περιορισμοί στην ανέγερση νέων ναών, οι οποίοι ωστόσο με κατάλληλους ελιγμούς και συναλλαγές με την Οθωμανική διοίκηση φαίνεται ότι παρακάμπτονταν. Σημαντικό πρόσωπο της Οθωμανικής εξουσίας στην Πελοποννήσου ανεδείχθη ο Βελή Πασάς ο οποίος διοίκησε ως «Μώρα Βαλεσί» τα έτη 1807-1812. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο ίδιος ή και άλλοι Οθωμανοί αξιωματούχοι χρησιμοποίησαν έλληνες πρωτομαστόρους σε ορισμένα από τα έργα τους, πιθανόν παρέχοντάς τους στη συνέχεια διευκολύνσεις για την οικοδόμηση ναών στις περιοχές τους. Οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν είχαν ήδη συμβάλλει στην ανάπτυξη πολλών από τους ορεινούς οικισμούς¹². Η επακόλουθη αύξηση των δημογραφικών μεγεθών ερμηνεύει την αρχιτεκτονική και ναοδομική παραγωγή που καταγράφεται. Η παραγωγή αυτή εντάσσεται στο παραδοσιακό και μεταβυζαντινό πλαίσιο που παρατηρείται σε όλο τον αγροτικό χώρο με ελάχιστη ακόμα ενσωμάτωση νέων στοιχείων και τάσεων.

3.1.2 Σημαντικοί Λαγκαδινοί πρωτομάστορες φαίνεται ότι δραστηριοποιήθηκαν την περίοδο αυτή στην ανέγερση ναών στους οικισμούς της ορεινής Αρκαδίας. Η φήμη ορισμένων ξεπέρασε τα στενά όρια της περιοχής τους. Όπως αναφέρθηκε απασχολούνταν και σε έργα του Οθωμανικού κράτους, για παράδειγμα σε μεγάλα

¹² Χαρακτηριστικό για την δημογραφική ανάπτυξη ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές στην περίοδο της 2^{ης} Τουρκοκρατίας (1715-1821), αποτελεί το γεγονός ότι η νέα διοικητική διαίρεση της Πελοποννήσου το 1755 περιλαμβάνει 26 περιφέρειες (καζάδες) έναντι 12 του 1715. Πολλές από αυτές αφορούν ορεινές θέσεις όπως Άγιο Πέτρο, Δημητσάνα, Καρύταινα, Καλάβρυτα και Τριπολιτσά. Βλ, Κυρκίνη-Κούτουλα, Α., *Η Οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα – Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996, σ.22

τεμένη όπως στο μεγάλο τζαμί του Αγά Πασά, γνωστό αργότερα ως «Βουλευτικό», στο Ναύπλιο, την κατασκευή του οποίου ορισμένοι μελετητές αποδίδουν στον γνωστό Λαγκαδινό πρωτομάστορα Αντώνη Ρηγόπουλο¹³.

Εικ.3. «Βουλευτικό» Ναυπλίου (<https://argolikivivliothiki.gr>)

Η αρχική φάση κατασκευής και η οικοδομική ιστορία του παραπάνω μνημείου παραμένει ακόμα έως σήμερα σχετικά ασαφής¹⁴. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο ο Αντώνης Ρηγόπουλος συμμετείχε στην ανέγερση ενός τουλάχιστον από τα τεμένη που οικοδομήθηκαν στην αρχή του 19^{ου} αιώνα, στο Ναύπλιο, καθώς και αρκετών ναών στην ορεινή Αρκαδία και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου.

¹³ Κωνσταντινόπουλος, Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, σ.24

¹⁴ Αμυγδάλου, Κ., Κολοβός, Η., *Η μετάβαση από το οθωμανικό στο ελληνικό κράτος στη χωρική διάσταση: το τζαμί του Ναυπλίου που μετασκευάστηκε στο «πρώτον» εν Ελλάδι Βουλευτήριο»*(1825), *Ιστορικά*, τ.67, Απρίλιος 2018

Ενδεικτικά αναφέρουμε πέντε μνημεία που σχετίζονται με τον παραπάνω πρωτομάστορα και των οποίων η κατασκευή πραγματοποιήθηκε στο διάστημα μεταξύ των ετών 1808 και 1811, την περίοδο δηλαδή κυριαρχίας του Βελή Πασά:

Τα πλέον γνωστά είναι οι δύο μεγαλύτεροι ναοί των Λαγκαδίων, ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος και ο Ταξιάρχης. Η αρχική τους φάση χρονολογείται το 1808 και υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η ανέγερσή τους οφείλεται στον Λαγκαδινό προύχοντα Ιωάννη Παπαγιαννόπουλο-Δεληγιάννη¹⁵, τον ισχυρότερο πρόκριτο της Πελοποννήσου στο τέλος του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹⁶. Ο Άγιος Ιωάννης Προδρόμος, βρίσκεται στην περιοχή του «πάνω μαχαλά» δίπλα στο αρχοντικό των Δεληγιάννηδων, ενώ ο ναός του Ταξιάρχη - η μητρόπολη των Λαγκαδίων- βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του οικισμού. Φαίνεται ότι και οι δύο ναοί υπέστησαν καταστροφές από τις επιθέσεις των δυνάμεων του Ιμπραήμ τα έτη 1825-1827, τις οποίες ακολούθησαν επεμβάσεις ανακαίνισης και ανακατασκευής την περίοδο 1840. Λόγω των επεμβάσεων σήμερα δεν είναι απολύτως σαφές ποια τμήματα από την αρχική φάση του έτους 1808 διατηρούνται. Η εμπλοκή του Αντώνη Ρηγόπουλου στην κατασκευή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου πιστοποιείται από εντοιχισμένη επιγραφή στην δυτική όψη του ναού. Για τον ναό των Ταξιαρχών δεν υπάρχουν σαφή γραπτά τεκμήρια, ωστόσο πολλά κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με τον ναό του Προδρόμου, καθώς και η κοινή χρονολογία κατασκευής τους, αποτελούν ενδείξεις για κοινό συνεργείο μαστόρων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ναό των Ταξιαρχών εντοπίζονται και ορισμένες κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις. Αυτές αφορούν κυρίως την ανατολικής όψης και πιθανόν αποτελούν ίχνη προγενέστερης οικοδομικής φάσης η οποία ενσωματώθηκε σε αυτή του 1808.

¹⁵Σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του γιού του Κανέλλου Δεληγιάννη.

¹⁶Υπήρξε επί μακρόν βεκίλης, και επί 16 έτη μωραγιάνης

Εικ.4. Πρόδρομος και Ταξιάρχης Λαγκαδίων

Ο γνωστός ναός του Αγίου Γεωργίου στη Στεμνίτσα χρονολογείται στα 1810 και σχετίζεται επίσης με τον πρωτομάστορα Αντώνη Ρηγόπουλο. Κατά την διεξοδική μελέτη και την συγκριτική διερεύνησή του ναού της Στεμνίτας και του Προδρόμου των Λαγκαδίων¹⁷ διαπιστώθηκαν πολλά κοινά τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία τα οποία τεκμηριώνουν την κατασκευή τους από την ίδια ομάδα μαστόρων, αλλά και την θεώρησή τους ως δίδυμων ναών με αρχικό πρότυπο τον ναό των Λαγκαδίων. Πρέπει να σημειωθεί ότι κοινά μορφολογικά στοιχεία παρατηρήθηκαν¹⁸, και με τον ναό του Ταξιάρχη Λαγκαδίων όπως για παράδειγμα το μαρμάρινο πλαίσιο του φεγγίτη πάνω από την δυτική, κύρια, είσοδό του.

¹⁷ Πετρονώτης, Α., Βελουδάκη, Χ., Δεληγιάννη, Ε., Κόνδης, Φ., Καραγεώργη, Χ., Ξάνθος, Ν., *Δύο Αδελφοί Ναοί, Ο Αγιώργης της Στεμνίτσας, 1810 και Ο Πρόδρομος στα Λαγκάδια, 1808*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, Αθήνα 2017, σ.245

¹⁸ Κατά την διάρκεια πρόχειρης επιτόπιας αυτοψίας τον Αύγουστο 2018.

Εικ.5. Άγιος Γεώργιος στη Στεμνίτσα

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Εύα της Μεσσηνίας¹⁹ χρονολογημένος το 1811, αποτελεί επίσης ένα από τα έργα στα οποία εμπλέκεται ο Αντώνης Ρηγόπουλος, σχετικά με το οποίο διασώζεται και το συμφωνητικό κατασκευής του. Ανεγέρθη από την προυχοντική οικογένεια Παπατσώνη με την οποία οι Δεληγιάννηδες είχαν σχετιστεί μέσω επιγαμίας. Σε αυτόν παρατηρούμε την επιβίωση και τον απόηχο μορφολογικών χαρακτηριστικών της βυζαντινής ναοδομίας, όπως κεραμοπλαστικά κοσμήματα, οδοντωτές ταινίες, τμήματα πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης, σε συνδυασμό με τοπικά χαρακτηριστικά και υλικά. Επίσης και σε αυτό το ναό παρατηρούμε κοινά στοιχεία με το ναό του Αγίου Γεωργίου Στεμνίτσας όπως για παράδειγμα τα μαρμαρίνα πλαίσια των φεγγιτών που βρίσκονται σε διάφορες θέσεις στην άνω ζώνη των όψεων και των δύο ναών. Η περαιτέρω

¹⁹<http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis/topoi-ktiria/nomos-messinias/item/i-n-koimisis-theotokou-eyas-messinias>

μελέτη και συγκριτική διερεύνηση με τους προαναφερθέντες ναούς των Λαγκαδίων, ίσως βοηθήσει στην απάντηση ερωτημάτων σχετικά με ορισμένα δυσερμήνευτα ακόμα χαρακτηριστικά και στοιχεία τους.

Εικ.6. Κοίμησης Θεοτόκου στην Εύα Μεσσηνίας (<http://www.anthitispetras.gr>)

Τέλος, έργο του ίδιου πρωτομάστορα φαίνεται ότι αποτελεί και ο ναός του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στο Αναζήρι, Ηραίας, Αρκαδίας χρονολογημένος το 1811. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Αναζήρι ήταν ένα από τα χωριά τα οποία αποτελούσαν ιδιοκτησία του Ιωάννη Παπαγιαννόπουλου-Δεληγιάννη. Ο ίδιος ανέγειρε την παραπάνω εκκλησία σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του γιού του Κανέλλου Δεληγιάννη. Φαίνεται ότι αρκετές παραγγελίες για την ανέγερση ναών στην Πελοπόννησο, το διάστημα των δύο πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, οφείλονταν στον Ιωάννη Παπαγιαννόπουλου-Δεληγιάννη. Αυτό ίσως ερμηνεύεται ίσως από το κύρος και την συνακόλουθη δυνατότητά του, να εξασφαλίσει με ευκολία την σχετική άδεια. Στην κατασκευή των περισσότερων από τους ναούς αυτούς εμπλέκονταν ο Αντώνης Ρηγόπουλος, πιθανόν ο σημαντικότερος πρωτομάστορας της εποχής του. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι στην Πελοπόννησο την περίοδο αυτή, (1807-1812), κατασκευάστηκαν και άλλοι ναοί, (ίσως μερικές δεκάδες), για τους

οποίους δεν υπάρχουν αντίστοιχες πληροφορίες, στην κατασκευή των οποίων είναι πιθανό να απασχολήθηκαν και άλλα λαγκαδινά συνεργεία.

3.2 Μεταβατική περίοδος (1821-1830)

3.2.1 Η 3^η δεκαετία του 19^{ου} αιώνα αποτελεί μία μεταβατική περίοδο σχετικά με την οικοδομική δραστηριότητα. Περιλαμβάνει γεγονότα και εξελίξεις όπως: η Ελληνική επανάσταση (1821-1830), η διακυβέρνηση Καποδίστρια (1822-1832) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1824 -1830). Το νεοϊδρυθέν κράτος περιλάμβανε τις περιοχές της Πελοποννήσου, Στερεάς, Εύβοιας, Κυκλάδων καθώς και νότια τμήματα της Μαγνησίας.

Την δεκαετία αυτή, παρά τις καταστροφές και τις πληγές του πολέμου, πνέει όπως είναι φυσικό ένας άνεμος αισιοδοξίας. Οι νέες ιδέες και τάσεις οι οποίες προαναφέρθηκαν και είχαν αρχίσει να επηρεάζουν τις πολιτιστικές εξελίξεις ήδη από τον 18^ο αιώνα βρίσκονται σε πλήρη ανάπτυξη. Τα μικρά ημιαστικά κέντρα ενισχύονται ενώ καταγράφονται μετακινήσεις από τα ορεινά προς τα πεδινά. Ωστόσο ο αγροτικός χώρος εξακολουθεί να είναι το κέντρο βάρους της κοινωνικής ζωής και η αστικοποίηση, αρχικά, είναι πολύ περιορισμένη.

3.2.2 Στο πλαίσιο του κλίματος αισιοδοξίας στις ελεύθερες περιοχές ξεκίνησε η ανέγερση ναών, αρκετοί από τους οποίους ολοκληρώθηκαν μετά το 1830. Η ναοδομία της μεταβατικής αυτής περιόδου διατηρεί αφενός τις βασικές αρχές της δεσπόζουσας ορθόδοξης ναοδομίας, αφετέρου όμως εμφανίζει ένα αναθεωρητικό πνεύμα μέσα από τάσεις τυπολογικού νεωτερισμού και στροφών στην μορφολογία του εισαγόμενου κλασικισμού. Πρέπει εδώ να τονισθεί η χρονική υστέρηση στα ελληνικά πράγματα καθώς για την ναοδομία της Δύσης ο 19^{ος} αιώνας σήμαινε το τέλος του κινήματος του κλασικισμού και την ανάδυση αναζητήσεων του ρεύματος

του εκλεκτικισμού. Αντίθετα στην αρχιτεκτονική παραγωγή του νέου ελληνικού κράτους ο κλασικισμός συνιστά την κυρίαρχη τάση, η οποία, μάλιστα, εμφανίζεται με διαφορετική ένταση στις διάφορες περιπτώσεις οικοδομικών έργων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν δύο από τους πρώτους ναούς που κατασκευάζονται:

Ο Τίμιος Πρόδρομος του Άργους είναι η πρώτη εκκλησία που οικοδομήθηκε στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος²⁰. Πρόκειται για μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική στην οποία η καινοτομία της εισαγωγής τρούλου και ενός τύπου εγκάρσιου κλίτους, διαμόρφωσε μία υβριδική σταυροειδή διάταξη στην στέγαση. Η προσπάθεια συνδυασμού του τύπου της βασιλικής με τον παραδοσιακό σταυροειδή τύπο έχει ήδη αναφερθεί και παρατηρείται και στους προγενέστερους ναούς των αρχών του αιώνα, αποτελεί δε προάγγελο των διατάξεων που θα κυριαρχήσουν στην ογκοπλασία των ναών του 19^{ου} αιώνα.

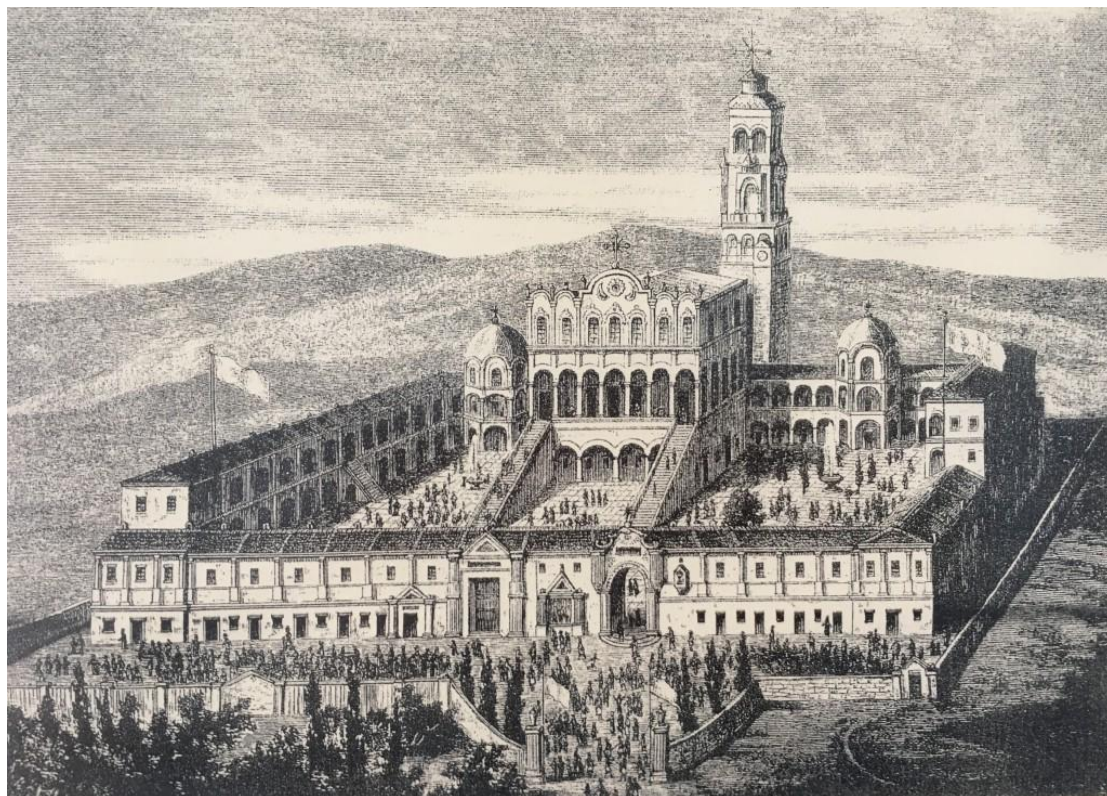
Εικ.7. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Άργους (<https://www.youtube.com>)

Ο ναός του Άργους είναι τυπικό παράδειγμα ναού όπου ο κλασικισμός, οι δυτικές επιδράσεις και η μνημειακότητα προσπαθούν να εκφραστούν μέσα από τα λιτά στοιχεία της παράδοσης. Τον χαρακτηρίζει συντηρητισμός στην αφομοίωση και

²⁰ Πετρονάκης, Α., Κορωναίου, Α., Κούτση, Α., Μανιαδάκης, Ν., Μπουντούρης, Κ., Οικονομοπούλου, Ε., *Η Τρίκλιτη τρούλλαία τρισυπόστατη βασιλική του Τιμίου Προδρόμου, καποδιστριακής εποχής στο Άργος και η ιδιόμορφη πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου (1822-1829)*

εφαρμογή των νέων στοιχείων, ο οποίος συντηρητισμός ούτως ή άλλως παρατηρείται στο σύνολο της ναοδομίας της Πελοποννήσου την περίοδο αυτή.

Η Παναγία της Τήνου, στην οποία κυριαρχούν κλασσικές μορφές δυτικής προέλευσης και μνημειακός χαρακτήρας, είναι επίσης ένας από τους πρώτους ναούς του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Εδώ είναι φανερή η διάθεση κάποιας αναθεωρητικής ορμής μεγαλύτερης έντασης, γεγονός το οποίο, εύλογα, οδηγεί σε συσχετισμούς με την μακροχρόνια κυριαρχία δυτικών δυνάμεων και την πλήρη απουσία Οθωμανών από τις Κυκλάδες και ιδιαίτερα από την Τήνο. Οι παρατηρήσεις αυτές ωστόσο, επικεντρώνονται κυρίως στην περίτεχνη δυτική πρόσοψη, η οποία ουσιαστικά αποτελεί μάλλον μία σχετικά επιφανειακή επικάλυψη ενός παραδοσιακού αρχιτεκτονικού υποβάθρου.

Εικ.8. Παναγία Τήνου (<https://diablog.eu>)

Τελικά παρατηρούμε ότι ο συντηρητισμός και η διστακτικότητα χαρακτηρίζουν συνολικά την εποχή έως την αμέσως επόμενη περίοδο, οπότε ευρωπαίοι ή ευρωσπουδασμένοι αρχιτέκτονες θα αναλάβουν τον σχεδιασμό των ναών του νέου ελληνικού κράτους.

3.2.3 Παράλληλα μέσα στα πλαίσια που προαναφέρθηκαν παρατηρείται ανοικοδόμηση νέων ναών σε διάφορα ημιαστικά κέντρα της ορεινής Πελοποννήσου, αλλά και των πεδινών περιοχών της. Σε αρκετούς από αυτούς, παρά την έλλειψη προς το παρόν επαρκούς τεκμηρίωσης, υποθέτουμε ότι απασχολήθηκαν και Λαγκαδινά συνεργεία. Πολλοί ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, του «νεώτερου» ή «νεοελληνικού τύπου» όπως τον αποκαλούν ορισμένοι μελετητές²¹. Πρόκειται για τον υβριδικό τύπο μεταξύ σταυροειδούς και βασιλικής ο οποίος ήδη αναφέρθηκε και ορισμένοι χαρακτηρίζουν και ως βασιλική με τρούλο. Παραδείγματα συναντάμε πολλά, ενδεικτικά αναφέρουμε τον Άγιο Χαράλαμπο στην Δημητσάνα, χτισμένο το 1832 από τους Λαγκαδινούς Πανάγου και Τουλζίνα²². Αποτελούν ουσιαστικά αντιγραφές ναών που κτίστηκαν σε όλη την Πελοπόννησο από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα έως και την Επανάσταση. Αντίστοιχος πιθανόν ήταν και ο ναός του Αγίου Νικολάου της Άλβαινας στην Ηλεία που χτίστηκε το 1832 από τους Λαγκαδινούς Φώτη Γιαννακόπουλο και Σπήλιο Αναζυρόπουλο και υφίστατο έως τους μεγάλους σεισμούς του 1965. Σχετικά με το ναό αυτό πληροφορούμαστε μέσα από το συμφωνητικό κατασκευής που διασώζεται μέχρι σήμερα²³.

²¹ Πουλημένος, Γ., *Η Ελλαδική Ναοδομία στην Περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Αθήνα 1997, σ.43

²² Μουτσόπουλος, Ν.Χ., *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, σ.98

²³ Πανταζής, Σ., *Η ανέγερση εκκλησιών στην επαρχία Ολυμπίας από Λαγκαδιανούς Μαστόρους, Ολυμπιακή Εστία, τ4, Αθήνα 2004*

Τέλος σε όλη την ύπαιθρο εξακολουθούν να κατασκευάζονται απλοί, μικρών διαστάσεων, δρομικοί ναοί, με απόλυτη διατήρηση των παραδοσιακών μορφών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Αγρίδι χρονολογημένος το 1823, από το Λαγκαδινό συνεργείο των αδελφών Μανιατόπουλων, σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή²⁴.

Εικ.9. Άγιος Χαράλαμπος στην Δημητσάνα (<http://www.anthitispetras.gr>)

Εικ.10. Άγιος Αθανάσιος στο Αγρίδι (<http://www.anthitispetras.gr>)

²⁴<http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis/topoiktiria/nomos-arkadias/item/i-n-agiou-athanasiou-agridi>

3.3 Οθωνική περίοδος (1833-1862)

3.3.1 Η Οθωνική περίοδος χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διοικητικής οργάνωσης του νέου ελληνικού κράτους. Οι τάσεις που περιγράφηκαν για τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα εξακολουθούν, σε γενικές γραμμές, να ισχύουν. Μέχρι το 1870, αύξηση παρουσιάζουν μόνο λίγα αστικά κέντρα τα οποία ευημερούν λόγω συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων όπως για παράδειγμα η Πάτρα, το Αίγιο, και ο Πύργος όπου αναπτύσσεται το εμπόριο της σταφίδας. Στο τέλος της περιόδου εμφανίζονται οι πρώτες προσπάθειες οικονομικής ανασυγκρότησης, ενώ σημαντική εξέλιξη αποτελεί η υπογραφή του πατριαρχικού τόμου και η αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ελλαδικής Εκκλησίας το 1850.

3.3.2 Κατά την διάρκεια της Οθωνικής περιόδου, η προγενέστερη παραδοσιακή ναοδομία κατάφερε να διατηρήσει τη συνέχειά της και πολλά στοιχεία της εξακολούθησαν να εφαρμόζονται και στην υπό διαμόρφωση νεοελληνική τεχνοτροπία. Παράλληλα εμφανίστηκαν οι πρώτες προσπάθειες προσέγγισης των δύο αισθητικών κατηγοριών του «κλασσικού» και του «Βυζαντινού» και η δημιουργία ενός κυριάρχου στη συνέχεια ρεύματος που ονομάστηκε «Ελληνοβυζαντινισμός»²⁵. Ελκυστικό πρότυπο, κυρίως για τους περιορισμένου μεγέθους ναούς των μικρών ημιαστικών κέντρων και της υπαίθρου, αποτελούσαν οι μονόχωροι ναοί και ιδιαίτερα η μονόχωρη επτανησιακή βασιλική, δηλαδή πολύ απλές μορφές με δίριχτη στέγη χωρίς τρούλο. Επίσης σε όλη την περίοδο συνεχίζεται η ανέγερση του βασικού τύπου της Νεοελληνικής ναοδομίας, η τρίκλιτη βασιλική, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Άγιο Ανδρέα στη Πάτρα (παλαιός ναός). Ο τύπος αυτός θα εφαρμοστεί και αργότερα σε αρκετά παραδείγματα σε όλη την

²⁵Πουλημένος, Γ., *Η Ελλαδική Ναοδομία στην Περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Αθήνα 1997, σ.62

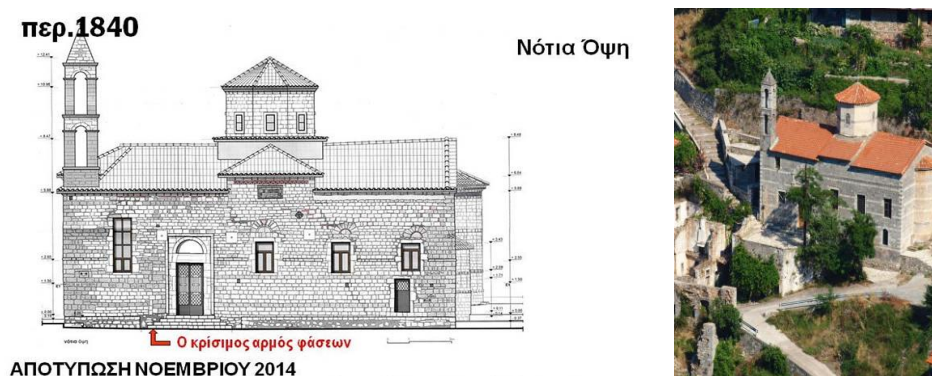
Πελοπόννησο και ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ναών με περιορισμένες διαστάσεις. Δεν συναντάμε όμως μόνο δρομικούς τύπους, αλλά και τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό «νεοελληνικού τύπου», για τον οποίο έχει ήδη γίνει αναφορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Άγιος Τρύφωνας στη Βυτίνα. Επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν 3 σχεδόν ομοιότυποι ναοί σε περιοχές της ορεινής Αρκαδία, οι οποίοι θα ολοκληρωθούν με την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα και ανήκουν στο λεγόμενο «νεοοκταγωνικό τύπο». Πρόκειται για τους ναούς του Αγίου Γεωργίου στο Βαλτεσινίκο και της Αγίας Κυριακής και του Ταξιάρχη της Πλάτσας στην Δημητσάνα. Αποτελούν ουσιαστικά μονόχωρους ναούς που στεγάζουν έναν ευρύ κεντρικό χώρο με τρούλο²⁶. Τέλος, όσον αφορά στην μορφολογική επεξεργασία, παρατηρούμε ότι η έλλειψη φροντίδας στην οργάνωση των όψεων, που αποτελεί χαρακτηριστικό της παραδοσιακής ναοδομίας, είναι κανόνας και στην οθωνική περίοδο, ενώ γενικά ο διάκοσμος παραμένει λιτός και στο εσωτερικό.

3.3.3 Οι Λαγκαδινοί μάστορες στην Οθωνική περίοδο είχαν γίνει πλέον γνωστοί και εργάζονταν εκτός από τα Λαγκάδια και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου. Ωστόσο η μέχρι σήμερα έρευνα, έχει καταγράψει μόνο έναν μικρό αριθμό από τα έργα αυτής της περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρονται

- Στα Λαγκάδια η δεύτερη κατασκευαστική φάση των ναών του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και των Ταξιάρχων και ο ναός των Αγίων Αποστόλων, χρονολογημένοι το 1840 και 1853 αντίστοιχα.
- Ο ναός του Αγίου Τρύφωνα στην Βυτίνα (1846), και πιθανόν και του Αγίου Βασιλείου στο Παράλιο Άστρος στο τύπο της τρίκλιτης βασιλικής (1839), οι

²⁶ Αρκετοί μελετητές (Πάλλας, Μουτσόπουλος, Πετρονώτης) ερμηνεύουν την εμφάνισή του με την πιθανή εμπλοκή ελλήνων οικοδόμων στην κατασκευή τζαμιών κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας

οποίοι αποτελούν δύο ναούς που αποδίδονται στο Αναγνώστη Λαδόπουλο, σημαντικό Λαγκαδινό πρωτομάστορα της εποχής

Εικ.11. Πρόδρομος Λαγκαδίων²⁷ και Άγιοι Απόστολοι Λαγκαδίων (http://ayla.culture.gr/i_paradosiaki_texni_tis_petras_sta_lagadia_arkadias)

- Ο ναός της Παναγίας στο Γαρζενίκο (1842)²⁸, μία απλή μικρών διαστάσεων, δρομική βασιλική, η οποία επίσης σχετίζεται με τον Αναγνώστη Λαδόπουλο.
- Ο ναός της Αγίας Παρασκευής στα Ροβιάτα Ηλεία, χρονολογημένος το 1847, ο οποίος αποδίδεται στον Λαγκαδινό μάστορα Μπαριάμη²⁹.
- Ο κατεδαφισμένος πλέον ναός του Αγίου Ιωάννη στο Νησί Μεσσηνίας, ο οποίος αποδίδεται σε Λαγκαδινούς μαστόρους, όπως μαρτυρεί το σωζόμενο σχετικό συμφωνητικό.³⁰

Ο σημαντικότερος από τους παραπάνω ναούς είναι αυτός του Αγίου Τρύφωνα στην Βυτίνα, έργο όπως αναφέρθηκε, του Λαγκαδινού Αναγνώστη Λαδόπουλου, ο οποίος

²⁷ Το σχέδιο προέρχεται από την εργασία Πετρονάτης, Α., Βελουδάκη, Χ., Δεληγιάννη, Ε., Κόνδης, Φ., Καραγεώργη, Χ., Ξάνθος, Ν., *Δύο Αδελφοί Ναοί, Ο Αγιώργης της Στεμνίτσας, 1810 και Ο Πρόδρομος στα Λαγκάδια, 1808*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, Αθήνα 2017, σ.245. Βλ και <http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/blog/item/dyo-adelfoi-naoi>

²⁸ Σε επιγραφή του ναού εμφανίζονται εκτός άλλων και τα ονόματα των μαστόρων Γ.Σιοκορέλη, Γ.Τόγιου, Σ. και Χ. Κατόπη, Βλ. Κωνσταντινόπουλος, Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, σ.27

²⁹ Ανδριόπουλος, Π., *Οικιστικά στοιχεία και χριστιανικά μνημεία του τ. Δήμου Ήλιδας και Ελίσας*, Αθήνα 1982, σ.179,181

³⁰ Παπαχατζής, Φ., *Η ανοικοδόμηση του ναού του Τιμίου Προδρόμου Νησιού (Μεσσήνης) το 1838*, Πάμισος, Μάρτιος-Απρίλιος-Μάιος 2017, σ.4

ολοκληρώθηκε το 1846³¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι το δυτικό προστώ της εισόδου και τα δύο εκατέρωθεν καμπαναριά αποτελούν κατασκευές αρκετά μεταγενέστερες (1869)³².

Εικ.12. Άγ. Τρύφωνας στη Βυτίνα (http://www.vytina.info/ekklisies_monastiria.htm)

Εικ.13. Άγιος Βασίλειος στο Παράλιο Άστρος (<https://astrosparalio.gr>)

Ο αρχικός ναός αποτελεί την κατακλείδα μίας σειράς σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, με επιμήκυνση του δυτικού τμήματος τους και ενιαία δίριχτη στέγη, που χτίστηκαν στην ορεινή Ελλάδα από το 1821 και μετά, ενώ όπως ήδη αναφέρθηκε, παρόμοιες διατάξεις ανιχνεύονται στην τοπική ναοδομία από το τέλος του 17^{ου} αιώνα. Στο μνημείο αυτό προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση η διεύρυνση των οριζόντιων διαστάσεών του σε σχέση με παλαιότερα παραδείγματα του τύπου, διεύρυνση όμως η οποία δεν παρατηρείται αντίστοιχα και στην διάσταση του ύψους. Αυτό σε συνδυασμό με την ενιαία δίριχτη στέγη έχει ως αποτέλεσμα το σύνολο να αποκτά σχετικά βαριές αναλογίες. Οι εξωτερικές όψεις είναι διαμορφωμένες με ιδιαίτερη επιμέλεια από ντόπια μαύρη μαρμαρόπετρα, ενώ λίθινες διακοσμητικές ζώνες

³¹ Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.27

³² Το ίδιο, σ.106 και Παπαζαφειρόπουλος,Π., *Μεθόδριός*, εν Αθήναις, 1883, σ.55,57

περιτρέχουν τον ναό, με μία διάθεση μίμησης του κλασσικού προτύπου, με βάση το μορφολογικό δίδυμο κορμός - στέψη. Ο μολυβδοσκέπαστος τρούλος συμπληρώνει τα μορφολογικά στοιχεία που αξιοποίησε ο δημιουργός, σε μία προσπάθεια «εκσυγχρονισμού» του ύφους του. Ωστόσο ο επιχειρούμενος εκσυγχρονισμός εμφανίζεται με μικρότερη αναθεωρητική ορμή από αυτήν που παρουσιάζεται σε ορισμένα έργα των προηγούμενων δεκαετιών όπως στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του Άργους.

Εικ.14. Άγιος Τρύφωνας στη Βυτίνα (<https://web-greece.gr>)

3.4 Περίοδος Γεωργίου Α΄ (1863 - 1913)

3.4.1 Την επιχείρηση διοικητικής οργάνωσης της Οθωνικής περιόδου ακολουθούν οι προσπάθειες οικονομικής ανάπτυξης καθώς και εκσυγχρονισμού του Χαριλάου Τρικούπη με εκτεταμένα έργα υποδομής κυρίως κατά την διάρκεια του 1880. Άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία της περιόδου αποτελούν η σταφιδική έκρηξη και σε

συνέχεια η αντίστοιχη κρίση, η επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου και τέλος ο άτυχος ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897.

Η πώληση των «εθνικών γαιών» μετά το 1870, τα μεγάλα συγκοινωνιακά έργα που αφορούσαν το σιδηροδρομικό δίκτυο, την οδοποιία, και την γεφυροποιία, η σταφιδική έκρηξη των δεκαετιών 1870 και 1880 η οποία σε μεγάλο βαθμό επέβαλε παραπάνω έργα, καθώς και η εδραίωση της ατμοπλοΐας οδηγούν σε ιδιαίτερη ανάπτυξη των οικισμών. Ο γεωργικός χώρος συγκρατεί τον πληθυσμό του και ενίοτε τον αυξάνει σημαντικά, ιδιαίτερα όπου οι οικονομικές συγκυρίες είναι ευνοϊκές, για παράδειγμα στα σταφιδοχώρια. Ωστόσο, στο τέλος της περιόδου, τα μικρά επαρχιακά κέντρα, μέσα στις δύσκολες συνθήκες που διαμορφώνονται κυρίως λόγω της σταφιδικής κρίσης, αρχίζουν να δίνουν αγώνα επιβίωσης καθώς χάνουν τους πληθυσμούς τους λόγω εξωτερικής μετανάστευσης. Σχετικά με τα εκκλησιαστικά ζητήματα και την ναοδομία της περιόδου έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι οι ναοί ήταν δημοτικές περιουσίες, η εκκλησιαστική αρχή είχε μόνο την λειτουργική χρήση των ναών και οι αποφάσεις για την ανέγερση, επιδιόρθωση, επέκταση και συντήρηση των ναών ήταν, κατά κάποιο τρόπο, δημοτικές υποθέσεις. Τα έξοδα καλύπτονταν κατά ένα μέρος από ιδιωτικές χορηγίες και εράνους και κυρίως από το δημοτικό ταμείο.

3.4.2 Τη περίοδο του Γεωργίου Α΄ γίνεται η τελευταία προσπάθεια εμπλουτισμού της παραδοσιακής ναοδομίας με καινούργια νεοεισαγόμενα στοιχεία από το εξωτερικό. Πρόκειται ουσιαστικά για μία διαδικασία ανανέωσης με νεότερα στοιχεία, ενός αρχιτεκτονικού φαινομένου το οποίο ωστόσο πλέον έφθινε. Η ναοδομία χαρακτηρίζεται από φροντίδα για την ανάδειξη των όψεων με χρήση μορφολογικών στοιχείων, από την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική, αλλά και την βυζαντινή παράδοση όπως το βυζαντινό αψίδωμα. Σταδιακά κυριαρχεί η τάση, που ήδη αναφέρθηκε και

ονομάστηκε «ελληνοβυζαντινισμός», όπου διάφορα στοιχεία της παράδοσης αναμιγνύονται με νέα πρότυπα. Η επτανησιακή παράδοση παραμένει ισχυρή αλλά εμπλουτίζεται και αυτή με τα νεώτερα στοιχεία, ενώ ως προς την κάτοψη κυριαρχεί πλέον ο τύπος της τρουλαίας σταυροειδούς βασιλικής, καθώς ο τρούλος καθίσταται απαραίτητο στοιχείο κορύφωσης της σύνθεσης

Αν και η παραδοσιακή ναοδομία σβήνει οριστικά σαν αυτόνομο, μορφολογικά και τυπολογικά, αρχιτεκτονικό φαινόμενο, επώνυμοι και ανώνυμοι μάστορες που διέθεταν έντονο αφομοιωτικό πνεύμα προς τις νέες τάσεις εξακολουθούσαν, μέχρι το τέλος του αιώνα, να κτίζουν ναούς σε όλο το αγροτικό χώρο του Ελλαδικού χώρου. Οι ναοί αυτοί δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποια τάση, αλλά δημιουργούν μία δική τους κατηγορία. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν αγροτικές εκδόσεις των αρχιτεκτονικών τάσεων που επικρατούν γενικότερα³³.

3.4.3 Σχετικά με τους Λαγκαδινούς μαστόρους ήδη αναφέρθηκε ότι την περίοδο του Γεωργίου του Α΄ αποκτούν πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο και εμπλέκονται σε μεγάλα έργα υποδομών, δημοσίων κτηρίων και ναοδομίας σε όλη την Πελοπόννησο. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται ότι επηρεάστηκε έμμεσα, αλλά καθοριστικά, από την άνθιση της αμπελοκαλλιέργειας και του σχετικού με αυτήν εμπορίου, η οποία καταγράφεται από το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Η αμπελοκαλλιέργεια αναπτύχθηκε αρχικά στην βόρεια ακτή της Πελοποννήσου, την Κορινθία και την Αχαΐα, γνωστές για τους ποιοτικούς αμπελότοπους, απασχολώντας σταδιακά το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού τους. Η στροφή των Καλαβρυτινών και των Κορινθίων από την οικοδομική εργασία στην δραστηριότητα αυτή, φαίνεται ότι άφησε το πεδίο ελεύθερο για την ανάδειξη των Λαγκαδινών ως των πλέον γνωστών μαστόρων της πέτρας σε όλη την

³³ Πουλημένος, Γ., *Η Ελλαδική Ναοδομία στην Περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Αθήνα 1997, σ.108

Πελοπόννησο³⁴. Ο πλούτος που συγκεντρώθηκε από το σταφιδεμπόριο επέτρεψε και σε σχετικά μικρά κέντρα και κοινότητες, να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση μεγάλου αριθμού ναών. Τελικά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αι είναι η κυρίως περίοδος ανάπτυξης της ναοδομικής δραστηριότητας των Λαγκαδινών. Μελετώντας μάλιστα την ναοδομική παραγωγή της περιόδου αυτής είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η συνολική προσφορά τους.

Σχετικά με τα παραπάνω πρέπει να αναφερθεί, ότι ορισμένοι Λαγκαδινοί πρωτομάστορες ή και ολόκληρες μαστορικές οικογένειες, εγκαταστάθηκαν κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σε μικρότερους οικισμούς περιφερειακά των Λαγκαδίων (Σέρβου, Βρετεμπούγα, Ρεκούνη, Μπουγιάτι, Βυζίτσι, Ζουλάτικα, Ψάρι, Κατσουλιά).³⁵ Αυτοί τελικά εξελίχθηκαν με την σειρά τους σε εστίες μαστορικής τέχνης. Πολλοί από τους μαστόρους τους ασχολήθηκαν και με την κατασκευή ναών και η δράση τους συμπεριλαμβάνεται και εξετάζεται στο ευρύτερο πλαίσιο της Λαγκαδινής ναοδομίας.

Από την μέχρι σήμερα έρευνα προκύπτει, όπως είναι αναμενόμενο, ότι η Λαγκαδινή ναοδομική δραστηριότητα αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην Αρκαδία³⁶. Σε μεγάλο αριθμό ναών της περιοχής εργάστηκαν πρωτομάστορες, όπως ο Κάτσαινας, αλλά και οικογένειες πρωτομαστόρων, όπως η οικογένεια Κολοκούση³⁷, οι Πουρναραίοι και κυρίως η οικογένεια των Γαρδικαίων, για τους οποίους γνωρίζουμε την εμπλοκή σε πάρα πολλά έργα ανέγερσης αλλά και αποκατάστασης παλαιότερων ναών.

³⁴ Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.94,

³⁵ Το ίδιο, σ.29

³⁶ <http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis/topoi-ktiria/nomos-arkadias>

³⁷ Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.27 όπου και η πληροφορία ότι ο Δ. Κολοκούσης έκτισε μεταξύ άλλων και τον ναό της Αγ. Τριάδας στην Ποδογορά

Εικ.15. Άγιος Γεώργιος στη Λάσα Αρκαδίας (<http://www.anthitispetras.gr>)

Οι Λαγκαδινοί επίσης δραστηριοποιήθηκαν στις πλούσιες περιοχές της Ηλείας και της Μεσσηνίας. Περισσότεροι από δέκα ναοί στην Ηλεία αποδίδονται σε γνωστούς πρωτομάστορες όπως τους Γαρδικαίους, στον Κανελόπουλο, και στον Αποστολόπουλο,³⁸ καθώς επίσης και σε λιγότερο γνωστούς όπως στο Φώτη Μπίκουλη, στον Ηλία Κόσκορη, στον Μιχάλη Αθανασόπουλο και στον Δημήτρη Μπέτσα³⁹. Αντίστοιχα γνωρίζουμε για περίπου είκοσι ναούς στην Μεσσηνία⁴⁰, πολλοί από τους οποίους αποδίδονται επίσης στους γνωστούς Γαρδικαίους αλλά και στον Μαρίνη και στον μάστορα Απαστολόπουλο. Στην περιοχή της Αχαΐας, έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί ένας ναός, της Αγίας Τριάδας στην Δάφνη (Στρέζοβα) της ευρύτερης περιοχής των Καλαβρύτων, κατασκευασμένος το 1867 από τον Λαγκαδινό μάστορα Βελέντζα⁴¹.

³⁸ Πανταζής, Σ., *Η ανέγερση εκκλησιών στην επαρχία Ολυμπίας από «Λαγκαδιανούς μαστόρους»*, Ολυμπιακή εστία, τ.δ, Αθήνα 2004, σ.122-129

³⁹ Καράμπελας, Σ., *Η Ενορία Μπρούμα –Ηρακλείας κατά τον 19^ο και 20^ο αι.*, Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2014

⁴⁰ <http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis/topoiktiria/nomos-messinias>

⁴¹ Κωνσταντινόπουλος, Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, σ.27

Εικ.16. Άγιος Δημήτριος στον Αετό Μεσσηνίας (<https://lyrasi.blogspot.com>)

Η έρευνα σχετικά με την ναοδομία σε όλη την Πελοπόννησο είναι ακόμα σε εξέλιξη. Παρά την απουσία προς το παρόν τεκμηριωμένων στοιχείων, πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι υπάρχουν έργα Λαγκαδινών μαστόρων και στις υπόλοιπες περιοχές: την Λακωνία, την Αργολίδα και την Κορινθία. Η ναοδομική δράση τους εκτείνεται έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, αλλά και μεταπολεμικά, ενώ σύγχρονα έργα τους εντοπίζονται ακόμα και στην περιοχή των Αθηνών⁴².

4. Η περίπτωση της Ηλείας

Η ναοδομική δραστηριότητα στην περιοχή της Ηλείας δεν έχει ακόμα επαρκώς διερευνηθεί, ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις⁴³ για την κατασκευή αρκετών ναών από Λαγκαδινούς μαστόρους. Ενδεικτικά θα παρουσιαστούν ορισμένοι οι οποίοι έχουν ήδη σε κάποιο βαθμό μελετηθεί.

⁴² <http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/blog/item/diadromes-erga-lagkadinon-mastoron-sti-lakonia>

⁴³ Καράμπελας, Σ., *Η Ενορία Μπρούμα –Ηρακλείας κατά τον 19^ο και 20^ο αι.*, Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2014

Η Ηλεία την περίοδο του Γεωργίου του Α΄ εξελίχθηκε σε μία από τις πλέον πλούσιες περιοχές της Πελοποννήσου, κυρίως λόγω του εμπορίου της σταφίδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρήγαγε και διακινούσε περισσότερο από το 1/3 του συνολικού προϊόντος του ελλαδικό χώρο. Η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων, όχι μόνο των μεγάλων αστικών της κέντρων, όπως ο Πύργος, αλλά και των μικρών χωριών της, απασχολούνταν σε αυτή την δραστηριότητα και σε άλλες γύρω από αυτήν. Είναι ενδεικτικό ότι σε απογραφή των κατοίκων του νομού και των επαγγελματιών τους στις αρχές του 20^{ου} αι. σημειώνονται ελάχιστοι τεχνίτες και μόνον ένας οικοδόμος. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με το σημαντικό ναοδομικό απόθεμα που καταγράφεται αποτελούν ενδείξεις για εκτεταμένη απασχόληση Λαγκαδινών μαστόρων κυρίως στα μικρά ημιαστικά κέντρα, εφόσον όπως γνωρίζουμε στην πρωτεύουσα του νομού, τον Πύργο, δραστηριοποιήθηκαν επιφανείς και επώνυμοι αρχιτέκτονες της εποχής, όπως ο Ερνέστος Τσίλλερ, οι οποίοι, συχνά, αναλάμβαναν το έργο και ως εργολάβοι.

Στα πλαίσια της έρευνας που παρουσιάζεται, έχουν καταγραφεί έξι παραδείγματα τα οποία αποδίδονται σε Λαγκαδινούς μαστόρους. Πρόκειται για:

- Τον Άγιο Νικόλαο στην Ανδρίτσεινα
- Τον Άγιο Νικόλαο στην Νέα Φιγαλεία ή Ζούρτσα⁴⁴
- Το Γενέσιο της Θεοτόκου στην Βερβίτσα ή Πετράλωνα⁴⁵
- Τον Άγιο Σπυρίδωνα στην Ζαχάρω
- Τον Άγιο Ιωάννη στο Μπισκίνοι ή Σχίνους και
- Την Κοίμηση της Θεοτόκου στην Μπρούμα ή Ηράκλεια⁴⁶.

⁴⁴<http://www.anthitispetras.gr/index.php/el/psifiako-kentro-paradosiakis-arxitektonikis/topoi-ktiria/nomos-ileias>

⁴⁵ Πανταζής, Σ., *Η ανέγερση εκκλησιών στην επαρχία Ολυμπίας από «Λαγκαδιανούς μαστόρους», Ολυμπιακή εστία, τ.δ, Αθήνα 2004, σ.122-129*

Ο Άγιος Νικόλαος στην Ανδρίτσαινα (1883-1892) και ο Άγιος Νικόλαος στην Νέα Φιγαλεία (1889-1897), αποτελούν τα σημαντικότερα παραδείγματα της ομάδας αυτής και παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλά κοινά στοιχεία αλλά και διαφορές. Κατασκευάστηκαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα από το συνεργείο των Γαρδικαίων με επικεφαλής τον γνωστό Ιωάννη Γαρδίκια ή Γαρδικόγιαννο. Σχετικά με την κατασκευή του ναού στην Φιγαλεία, είναι γνωστό και δημοσιευμένο το συμφωνητικό με το οποίο αυτή ανατέθηκε στο παραπάνω συνεργείο. Από αυτό μαθαίνουμε ότι ο ναός της Ανδρίτσαινας⁴⁷ αποτέλεσε το πρότυπο, ενώ η κατασκευή και των δύο έγινε σύμφωνα με σχέδια του στρατιωτικού μηχανικού Μιλτιάδη Κανελόπουλου, ο οποίος εμπλέκεται στην κατασκευή και άλλων αντίστοιχων και σημαντικών μνημείων της περιοχής όπως ο ναός του Αγίου Βασιλείου στην Τρίπολη.

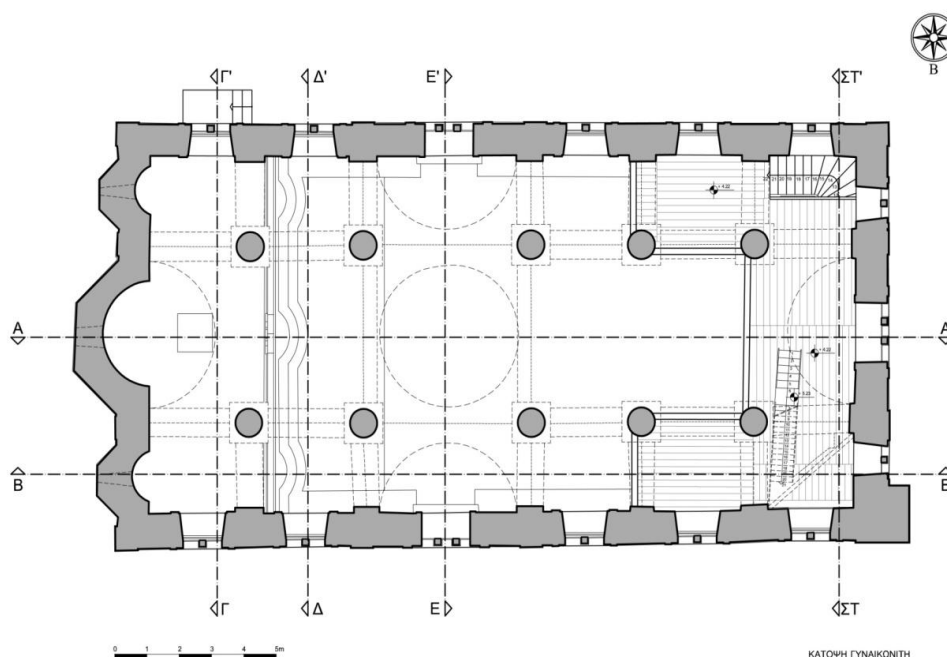
Εικ.17. Άγιος Νικόλαος στην Ανδρίτσαινα και Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία

Οι παραπάνω ναοί εντάσσονται στην τελευταία περίοδο της παραδοσιακής οικοδομικής, κατά την διάρκεια της οποίας, το αντικείμενο των κατασκευών αρχίζει

⁴⁶ Καράμπελας,Σ., *Η Ενορία Μπρούμα –Ηρακλείας κατά τον 19^ο και 20^ο αι.*, Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2014

⁴⁷ Σχετικά με την κατασκευή του ναού της Ανδρίτσαινας δεν έχει βρεθεί το αντίστοιχο συμφωνητικό, ωστόσο πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι σε αυτήν συμμετείχαν και οι Γαρδικαίοι καθώς δραστηριοποιούνταν στην περιοχή την ίδια περίοδο και επρόκειτο για μία από τις πλέον κατάλληλες ομάδες μαστόρων για να αναλάβουν ένα έργο τέτοιου μεγέθους. Σημαντικό τεκμήριο για την συμμετοχή τους στην κατασκευή αποτελεί και η σχετική αναφορά του Χρήστου Γαρδίκια στο Κωνσταντινόπουλος,Χ., *Οι Παραδοσιακοί Χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα1983, σ.26

να διέπεται από επιστημονικές αρχές και μεθοδολογίες, ενώ η αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα η ναοδομία αποκτούν σταδιακά επίσημο και λόγιο χαρακτήρα, χωρίς όμως να απουσιάζουν τα παραδοσιακά και αγροτικά στοιχεία. Ανήκουν στον τύπο της τρίκλιτης σταυροειδούς τρουλαίας βασιλικής με τρία κατά μήκος κλίτη και ένα εγκάρσιο. Το μεσαίο διαμήκες κλίτος όπως και το εγκάρσιο στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους (καμάρες). Στην διασταύρωση των στεγών τους διαμορφώνεται ο τρούλος. Το δυτικό τμήμα των ναών είναι μεγαλύτερο σε μήκος από το ανατολικό κατά ένα μετακίονιο διάστημα, στοιχείο που ενισχύει την αίσθηση της δρομικότητας και αποτελεί χαρακτηριστικό πολλών ναών κατά την διάρκεια του 19^{ου} αι.

Εικ.18. Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία, κάτοψη ισογείου⁴⁸

⁴⁸ Το σχέδιο προέρχεται από την πτυχιακή εργασία των Αναστασιάδη Α., Μούρτζανο Χ., Μπρισμιτζή Κ., με τίτλο «Ναοδομία του 19^{ου} αιώνα στην ορεινή Γορτυνία» η οποία εκπονήθηκε στο ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας, τον Ιούνιο 2016

Ο ναός της Ανδρίτσαινας διαφοροποιείται ως προς την υπερύψωση του μεσαίου και εγκαρσίου κλίτους, την επιμελημένη επεξεργασία των εξωτερικών όψεων⁴⁹ και την απομάκρυνση του καμπαναριού. Αντιθέτως στο ναό της Φιγαλείας, στον οποίο όλη η ανωδομή κατασκευάστηκε τελικά με απουσία μηχανικού, διατηρείται περισσότερο ο αγροτικός χαρακτήρας με κύριο στοιχείο τις μεγάλες επιφάνειες εμφανούς αργολιθοδομής στις εξωτερικές όψεις.

Οι υπόλοιποι 4 ναοί της ομάδας, παρουσιάζουν ως βασικό κοινό χαρακτηριστικό την απουσία τρούλου, η οποία όμως δεν είναι πάντα σαφές ότι προβλέπονταν από τον αρχικό σχεδιασμό.

Το Γενέσιο της Θεοτόκου στην Βερβίτσα ή Πετράλωνα χρονολογημένο στα 1874-1878 και ο Άγιος Σπυρίδωνας στη Ζαχάρω αποδίδονται στο ίδιο συνεργείο κατασκευαστών, με επικεφαλής τους: Αποστολόπουλο και Κανελόπουλο⁵⁰.

Ο ναός στα Πετράλωνα έχει σήμερα την μορφή δίριχτης βασιλικής, με απουσία κατακόρυφων στηριγμάτων και κλιτών στο εσωτερικό. Κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό είναι και εδώ η εμφανής αργολιθοδομή των όψεων, που συμπληρώνονται με λαξευμένες παραστάδες στις γωνίες του ναού. Προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων αναφέρουν, ότι ο ναός παλαιότερα είχε τρούλο ο οποίος έχει καταρρεύσει, ενώ στον προαύλιο χώρο του ναού διατηρούνται τα κιονόκρανα τεσσάρων από τους πιθανούς αρχικούς κίονες. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Ηλεία είναι σεισμογενής τόπος και ότι ισχυρός σεισμός έπληξε την περιοχή το έτος 1965. Ωστόσο

⁴⁹ Η επεξεργασία των εξωτερικών όψεων γνωρίζουμε ότι οφείλεται στον λιθοξόο Κωνσταντίνο Κοπελέτο. Ο παραπάνω υποθέτουμε ότι εργάστηκε σε συνδυασμό με το οικοδομικό συνεργείο που ανέλαβε το σύνολο της κατασκευής.

⁵⁰ Πανταζής, Σ., *Η ανέγερση εκκλησιών στην επαρχία Ολυμπίας από «Λαγκαδιανούς μαστόρους»*, Ολυμπιακή εστία, τ.δ, Αθήνα 2004, σ.122-129

δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση η σημερινή μορφή να αποτελεί τροποποίησή κατά την διάρκεια του έργου και όχι αποτέλεσμα φυσικής καταστροφής. Ο ναός, αν και ως προς την διαμόρφωση των εξωτερικών όψεων παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τον Άγιο Νικόλαο Φιγαλείας, είναι μικρότερος, με πιο αμελή κατασκευή και αγροτικό χαρακτήρα. Το καμπαναριό δεν αποτελεί τμήμα του ναού, αλλά βρίσκεται στον προαύλιο χώρο, σε απόσταση από αυτόν.

Εικ.19. Το Γεννέσιον της Θεοτόκου στη Βερβίτσα

Ο Άγιος Σπυρίδωνας στη Ζαχάρω είναι επίσης μία δίριχτη βασιλική. Είναι κατασκευασμένος από φέρουσα λιθοδομή με καλολαξευμένες παραστάδες στις γωνίες του κτιρίου και στα άκρα του εγκάρσιου κλίτους, οι οποίοι διακρίνονται από την υπόλοιπη επιχρισμένη τοιχοποιία του ναού, ενώ το καμπαναριό εφάπτεται σε αυτόν. Εσωτερικά έξι ξύλινα υποστηλώματα στηρίζουν την στέγη όπως και το επίπεδο του γυναικωνίτη.

Εικ.20. Άγιος Σπυρίδων στην Ζαχάρω

Εκτός από την απουσία τρούλου, στοιχεία διαφοροποίησης σε σχέση με τους ναούς της Ανδρίτσαινας και της Φιγαλείας αποτελούν: η απουσία λιθόκτιστων κίωνων στο εσωτερικό και η επίχριση των τοιχοποιιών εξωτερικά. Με βάση τα παραπάνω ο ναός φαίνεται ότι σχετίζεται περισσότερο με επτανησιακά πρότυπα.

Σχετικά με τον ναό του Αγίου Ιωάννη στο Μπισκίни ή Σχίνους δεν υπάρχει προς το παρόν επαρκής τεκμηρίωση παρά μόνο προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων που αποδίδουν το έργο στον πρωτομάστορα Πλατή, πιθανόν Λαγκαδινής καταγωγής. Σύμφωνα με τις ίδιες μαρτυρίες η κατασκευή ξεκίνησε προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, διεκόπη και ολοκληρώθηκε την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}. Παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τον ναό στα Πετράλωνα ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο και ως προς την απουσία τρούλου και κατακόρυφων στηριγμάτων και κλιτών στο εσωτερικό. Η απουσία τρούλου δεν πρέπει να οφείλεται σε καταστροφή καθώς στην μνήμη των κατοίκων δεν σώζεται κάτι σχετικό. Αποτελεί, είτε επιλογή του αρχικού σχεδιασμού, είτε μεταγενέστερη τροποποίησή του.

Εικ.21. Άγιος Ιωάννης στο Μπισκίνι

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λιθοδομή των εξωτερικών όψεων με την διαμόρφωση ενισχυτικών τόξων στα χαμηλά τμήματα, πιθανόν στα πλαίσια αντιμετώπισης προβλημάτων θεμελίωσης. Στην περίπτωση όπου τα προβλήματα αυτά εντοπίστηκαν κατά την εξέλιξη του έργου, τότε ίσως αποτέλεσαν την αιτία αλλαγής του αρχικού σχεδιασμού.

Τέλος ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Μπρούμα ή Ηράκλεια αποτελεί μία απλή μικρών διαστάσεων δρομική βασιλική. Σύμφωνα με το συμφωνητικό κατασκευής, το οποίο δημοσίευσε πρόσφατα ο φιλόλογος Σωτήρης Καράμπελας⁵¹, έχει κατασκευαστεί με πρότυπο άλλον ναό της περιοχής της Μπαρμπάσαινας.

⁵¹ Καράμπελας, Σ., *Η Ενορία Μπρούμα – Ηρακλείας κατά τον 19^ο και 20^ο αι.*, Ηλεκτρονική Πρωτοχρονιά 2014

Εικ.22. Κοίμηση της Θεοτόκου στην Μπρούμα ή Ηράκλεια

Η ανέγερσή του ξεκίνησε το 1866 από τους Λαγκαδινούς μάστορες Φώτη Μπίκουλη, Ηλία Κόσκορη, Μιχάλη Αθανασόπουλο και Δημήτριο Μπέτσα. Στο παραπάνω συμφωνητικό περιλαμβάνονται και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως η ύπαρξη παλαιότερου ναού με τις πέτρες του οποίου θα κατασκευάζονταν τμήμα του νέου και η ανάθεση σε άλλο μάστορα της εκτέλεσης όλων των εργασιών των εσωτερικών τελειωμάτων, όπως των επιχρισμάτων, των κουφωμάτων και όλων των ξυλουργικών εργασιών. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα συμφωνητικά κατασκευής αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια όχι μόνο για την χρονολόγηση ενός ναού, αλλά και την ερμηνεία των διάφορων χαρακτηριστικών του και των κατασκευαστικών μεθόδων που εφαρμόστηκαν.

Η ναοδομική δραστηριότητα που συνοπτικά παρουσιάστηκε, φαίνεται ότι άρχισε να φθίνει προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα και συνεχίστηκε με μειωμένη ένταση, έως την πρώτη τουλάχιστον δεκαετία του 20^{ου}. Είναι χαρακτηριστικές οι πληροφορίες και οι ενδείξεις για καθυστέρηση της ολοκλήρωσης των ναών ή της τροποποίησης του αρχικού σχεδίου, προς κάποιο απλούστερο, πιθανόν λόγω των δύσκολων οικονομικών συνθηκών που επικράτησαν. Ωστόσο το τέλος της παραδοσιακής ναοδομίας και των παραδοσιακών κατασκευών, γενικότερα, φαίνεται ότι εκτός από

τα οικονομικά προβλήματα που περιγράφηκαν, σχετίζεται και με την ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή μηχανικών στην διαδικασία, μελέτης σχεδιασμού και επίβλεψης των έργων καθώς και με τα νέα οικοδομικά υλικά που άρχισαν να εφαρμόζονται.

5. Τα γενικά χαρακτηριστικά της Λαγκαδινής ναοδομίας

5.1 Ως προς τα τυπολογικά χαρακτηριστικά, παρατηρούμε γενικά την αγροτική εκδοχή τάσεων που εντοπίζονται και στην επίσημη αρχιτεκτονική, σε συνδυασμό με την κάποια εμμονή στα παραδοσιακά πρότυπα και την διστακτική εφαρμογή των νεωτεριστικών στοιχείων. Τα παραπάνω είναι κατανοητά καθώς πρόκειται για μνημεία κυρίως του αγροτικού χώρου.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα επικρατούν οι πλέον παραδοσιακοί τύποι: οι μονόχωροι, και οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι τετρακίονιοι. Σταδιακά παρατηρούμε εξέλιξη στο σχεδιασμό τους, η οποία αποβλέπει σε δύο στόχους:

- απόδοση δρομικότητας στο κτίσμα μέσω επιμήκυνσης
- συμμετρικότητα της κατασκευής ως προς κάθε άξονα

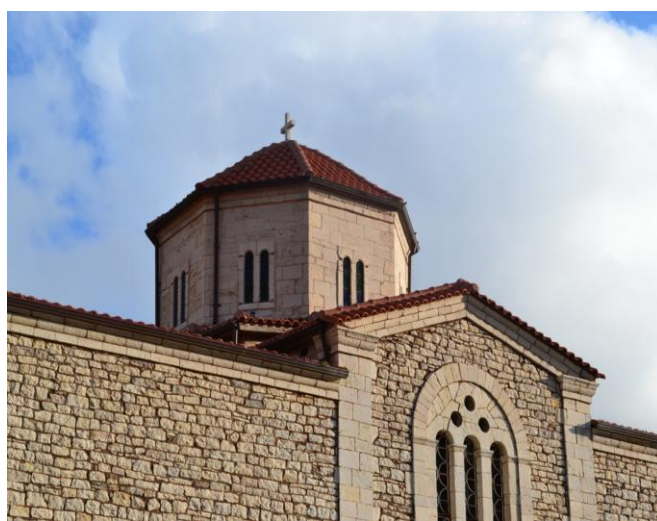
Ωστόσο διάφορα στοιχεία, όπως η συχνή απουσία εξωνάρθηκα και καμπαναριών στην αρχική φάση, καταδεικνύουν το παραδοσιακό υπόβαθρο στην αρχιτεκτονική σύνθεση των ναών αυτών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο «νεοκταγωνικός τύπος», που καταγράφεται και αυτός κυρίως στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και σχετίζεται με προγενέστερους τύπους της Ορθόδοξης, αλλά και της Οθωμανικής οικοδομικής. Φαίνεται ότι από τους Λαγκαδινούς ναοδόμους εφαρμόστηκε σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, καθώς είναι ιδιαίτερα ελκυστικός λόγω της ευρύτητας του εσωτερικού χώρου και του μεγάλου τρούλου με τον έντονο συμβολισμό.

Εικ.23. Αγία Σωτήρα στο Βαρυμπόμπι Μεσσηνίας (<https://lyrasi.blogspot.com>)

Τέλος ο πλέον συνήθης και χαρακτηριστικός είναι ο υβριδικός τύπος της σταυροειδούς βασιλικής, ο οποίος στην τρουλαία εκδοχή του, αποτελεί τον γνωστό σταυροειδή εγγεγραμμένο, νεοελληνικού τύπου, για τον οποίο αρκετά αναφέρθηκαν. Και οι δύο παραλλαγές, τρουλλαία ή όχι, εμφανίζονται σε πολλές περιπτώσεις ναών Λαγκαδινών μαστόρων ήδη από την περίοδο της Επανάστασης και αποκρυσταλλώνονται στην Οθωνική περίοδο ως εξής: ένα εγκάρσιο κλίτος τέμνει τα τρία κλίτη στο μέσο του διαμήκους άξονα ή και ανατολικότερα. Το σταυροειδές σχήμα εμφανίζεται τόσο στην κάτοψη όσο και στην στέγαση του ναού. Το εγκάρσιο κλίτος, ισοϋψές με το κεντρικό διαμήκες, προβάλλει εμφανώς πάνω στα πλάγια κλίτη, ενώ δεν εξέρχεται από τους εξωτερικούς τοίχους των πλάγιων κλιτών, διατηρώντας την όλη διάταξη εγγεγραμμένη. Η κάλυψη των εγκάρσιων κλιτών γίνεται με θόλους, των πλάγιων κλιτών με σταυροθόλια, ενώ τα κατακόρυφα στηρίγματα είναι κυλινδρικοί κίονες.

Ως προς τα μορφολογικά στοιχεία, το πλέον χαρακτηριστικό στους ναούς των Λαγκαδινών είναι το υλικό των εξωτερικών όψεων, οι οποίες διαμορφώνονται με λιθοδομή πάντα εμφανή και ανεπίχριστη. Αυτή άλλοτε διαμορφώνεται ως απλή αργολιθοδομή, ή «απλοτοιχιά» όπως την ονομάζουν κάποιοι και άλλοτε είναι λαξευμένη ή ημιλάξευτη. Ενίοτε τα παραπάνω συνδυάζονται σε εναλλασσόμενες ζώνες. Με το στοιχείο αυτό και παρά την ενσωμάτωση διάφορων κλασικιστικών λεπτομερειών, οι κατασκευές βρίσκονται πολύ κοντά στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική και αφομοιώνουν πιο γόνιμα, από ότι τα αστικά παραδείγματα, τις οποιεσδήποτε επιρροές από το παρελθόν. Η επεξεργασία του λίθου σε ορισμένα παραδείγματα είναι ιδιαίτερα επιμελής. Συχνά η επιμέλεια αυτή αφορά μόνο επιλεγμένα στοιχεία της όψης και οι μορφές αποδίδονται σχηματικά μέσω της τεκτονικής προβολής των λίθινων στοιχείων τους. Αυτά έχουν ως μοναδικό διάκοσμο την αρτιότερη επεξεργασία του λίθου. Η αντίθεση που δημιουργείται με τις ανεπεξέργαστες αργολιθοδομές, συντελεί ώστε να τονισθεί ως διακοσμητικό στοιχείο η επιμελέστερη επιδερμίδα και έτσι οι εμφανείς αργολιθοδομές να αποτελέσουν αφ' εαυτών στοιχεία ανάδειξης του διακόσμου.

Εικ.24. Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία, λεπτομέρειες εξωτερικών όψεων

Οι όψεις αρθρώνονται σε δύο ζώνες καθ' ύψος. Η τριμερής διάταξη, (βάση – κορμός – στέψη), δεν ολοκληρώνεται με την γνωστή ακρίβεια του κλασικισμού. Η βάση και ο κορμός δεν αποτελούν αυτοτελείς περιοχές αλλά απλώς τμήματα ενός τοίχου που σχηματικά τα χωρίζει ένας οριζόντιος κοσμήτης. Όπου ο κοσμήτης απουσιάζει, η καθ' ύψος οργάνωση δεν υφίσταται ούτε συμβολικά και τα παραδείγματα πλησιάζουν περισσότερο τα βυζαντινά πρότυπα.

Εικ.26. Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία, λεπτομέρειες εξωτερικών όψεων

Μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα και θυρώματα μιμούνται, με μία διάθεση απλοποίησης, μορφές της αντίστοιχης ελληνοβυζαντινής μορφολογίας. Χαρακτηριστικό και αναγνωρίσιμο στοιχείο της ναοδομίας των Λαγκαδινών θεωρείται η επιμελής διαμόρφωση του θυρώματος της εισόδου, ενώ τα διακοσμητικά στοιχεία που διαμορφώνουν τις όψεις, οι παραστάδες, τα γείσα και οι κοσμήτες, προσεγγίζουν περισσότερο τα αντίστοιχα στοιχεία της Επτανησιακής ναοδομίας, όπως υλοποιήθηκαν στα ελλαδικά παραδείγματα του 19^{ου} αιώνα.

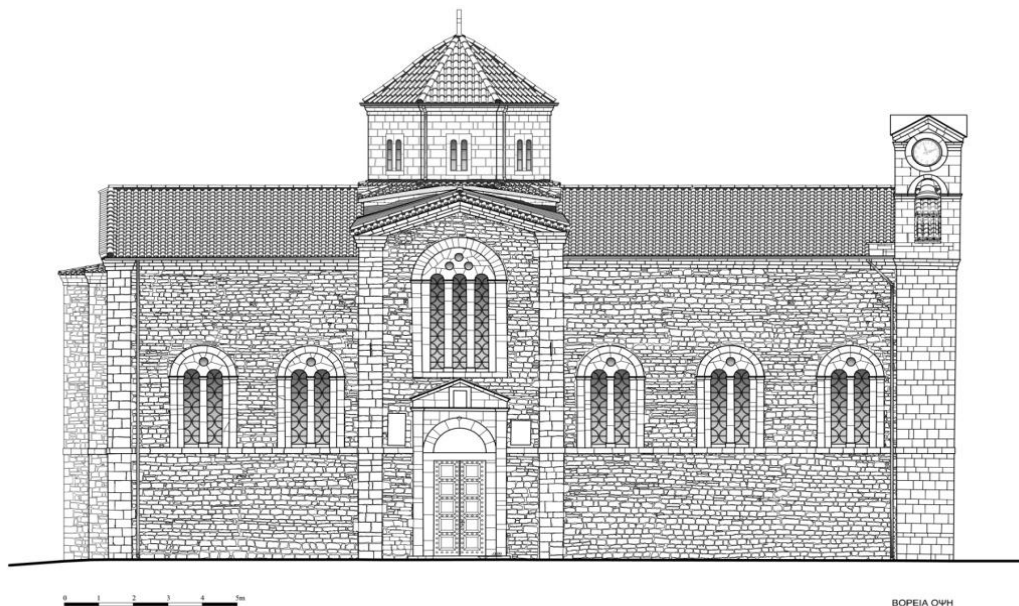

Εικ.27. Γενέσιον της Θεοτόκου στη Βερβίτσα, Άγιος Νικόλαος στην Ανδρίτσεινα, Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία, θυρώματα κεντρικής εισόδου

Τα καμπαναριά αποτελούν ούτως, ή άλλως, νεωτεριστικό στοιχείο για την Πελοποννησιακή ναοδομία, καθώς γενικά απουσίαζαν από τους μεταβυζαντινούς ναούς. Ωστόσο η διαμόρφωσή τους, ως ανεξάρτητα κτίσματα με μορφή πύργου που αρχικά τοποθετούνται σε απόσταση από το ναό και αργότερα σε επαφή με αυτόν, αποτελεί, ουσιαστικά, ένα ακόμα στοιχείο που αντλείται από την παραδοσιακή πρακτική της ορθόδοξης ναοδομίας. Σχετίζονται, πιθανόν, με τα πυργοειδή μανιάτικα καμπαναριά, παρουσιάζουν όμως πολύ πιο ισορροπημένες αναλογίες από αυτά.

Τελικά οι Λαγκαδινοί ναοδόμοι αν και δεν καινοτομούν ιδιαίτερα ως προς την μορφολογική επεξεργασία των ναών, συνθέτουν, με απλότητα, θέματα από διάφορες τάσεις όπως τον «ελληνοβυζαντινισμό», τον κλασικισμό και τις επανησιακές επιδράσεις και τα εφαρμόζουν δημιουργικά στις όψεις και στα επιμέρους τμήματα των κατασκευών τους. Το έργο τους είχε ιδιαίτερη σημασία για τις αγροτικές περιοχές και τα μικρά ημιαστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Κάλυψε τις αυξημένες ανάγκες που προέκυψαν από την δημογραφική ανάπτυξη του 19^{ου} αιώνα με έντιμο

και δημιουργικό τρόπο, συνδυάζοντας τα νεωτερικά στοιχεία με τα παραδοσιακά, χωρίς να αγνοεί τις εξελίξεις, ούτε να προδίδει τις ρίζες και την παράδοση.

Εικ. 28. Άγιος Νικόλαος στη Φιγαλεία, Βόρεια όψη⁵²

Αν και η αποτίμηση του έργου τους βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο, ήδη διαφαίνεται ότι πρόκειται για ένα μεγάλο, σε αριθμό, μνημειακό απόθεμα, η συντριπτική πλειοψηφία του οποίου λειτουργεί μέχρι σήμερα, παρά την εγκατάλειψη της υπαίθρου. Η αδιάκοπη χρήση είναι επιδιωκόμενη, καθώς συμβάλει στην προστασία των μνημείων, ωστόσο δημιουργεί και προβλήματα στις περιπτώσεις όπου απαιτεί επεμβάσεις μη συμβατές με τα χαρακτηριστικά τους. Ελπίζουμε η ερευνητική προσπάθεια που εξελίσσεται να αναδείξει τα παραπάνω μνημεία και εκτός των άλλων να συμβάλει στην αποφυγή αρνητικών επεμβάσεων σε αυτά.

⁵² Το σχέδιο προέρχεται από την πτυχιακή εργασία των Αναστασιάδη Α., Μούρτζανο Χ., Μπρισιμιτζή Κ., με τίτλο «Ναοδομία του 19^{ου} αιώνα στην ορεινή Γορτυνία» η οποία εκπονήθηκε στο ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας, τον Ιούνιο 2016